

בני-ברק

0000-0001-9867-100X
© 2015 The Authors
Journal compilation © 2015 Blackwell Publishing Ltd

[נאח "מקור דרוך"
[ח"ע ח"י (פ"ע ע"ח)]

כדי לדחות שיבוש זה⁴, אפשר להסתפק בהוכחת שתי נקודות: ראשית, שלא רק ספרדים השתמשו בראשי תיבות ס"ט, אלא גם אשכנזים גמורים (וכן תימנים, איטלקים וכד'). ועוד, שהרבה לפני גירוש ספרד ותקופת האנוסים השתמשו בתואר ס"ט.

ב. רשימת הרבנים האשכנזים שחתמו ס"ט ארוכה מאוד, והרי כמה דוגמאות.

(א) ¹⁰⁰⁴⁶⁷יודע שהגאון רבי צבי אשכנזי, בעל "חכם צבי"⁵, חתם ס"ט, [בספרו סי' ה', ו', ח', י', י"ב, י"ג, י"ד ועוד].

(ב) ¹⁰⁰⁴⁶⁷וכן מפורסם שבנו רבי יעקב עמדין (יעב"ץ) חתם ס"ט⁶, [בספרו "שאלת יעבץ", ח"א סי' ג', ה', ו', ז', ח', ט', י' ועוד].

(ג) גם דודו של ה"חכם צבי", רבי אריה יהודא ליב הכהן, (בן בעל "שער אפרים"), מאויבן בהונגריה, שעלה לארץ ישראל, נהג להוסיף לשמו ס"ט, [ראה צילום חתימתו שהתפרסם ברבעון "צפונות", גליון ג' (ניסן תשמ"ט), עמ' צ"ט].

(ד) וכן בנו רבי ידידיה הכהן חתם ס"ט [בשו"ת "זרע אברהם" (לרבי אברהם יצחקי), חלק אבה"ע וחו"מ - קושטא תצ"ב, בהקדמתו לספר, וכן שם בחו"מ סוף סי' י"ב, וסוף סי' כ"ו. וע"ע ב"צפונות", גליון ד' (תמוז תשמ"ט) עמ' קט"ז, הערה 17].

(ה) ¹⁰⁰⁴⁶⁷וכן הגאון רבי יצחק הכהן רפאפורט, (שאביו היה מלובלין)⁷ חתם בשער ספרו "בתי כהונה", ח"ב - שאלוניקי תקי"ד, [בדפוס צילום ירושלים תש"ל - כרך ג', ד']: "הצעיר יצחק הכהן ס"ט", וכן חתם ס"ט על תקנה מתקנות ירושלים, [ראה ספר התקנות והסכמות ומנהגים הנוהגים פעה"ק ירושלם ת"ו - ירושלים תרמ"ג, (דפוס צילום תל אביב תשכ"ט), דף מ"ה ע"ב (אות נ"ה), הסכמה משנת תקי"ד].

(ו) ¹⁰⁰⁴⁶⁷רבי ישראל משקלוב, תלמיד הגר"א מוילנא, בעל "תקלין חרות" ו"פאת השלחן", חותם בספר "חקרי לב", מהדורא בתרא [כרך א'], אה"ע סימן כ"ה, [דף קכ"ה], בזה"ל: "ישראל....מעה"ק צפת תוב"ב בעל ספר תקלין חרות ס"ט".

4. וראה עוד בשו"ת מהרי"ט צהלון החדשות - כרך א' - ירושלים תשמ"ב, במבוא עמ' 17, הקדמת מהרי"ט צהלון לספרו "מגן אבות" (כח"י) בזה"ל: "אמר הצעיר יום טוב בן לאדוני אבי כמהר"ר משה צהלון הספרדי ס"ט" עכ"ל. מכאן ראייה שס"ט אינו בא להעיד שהוא ספרדי, שהרי כבר כתב הספרדי: [וראה שם, עמ' 14, הערה 10, שנראה קצת שכותב המבוא סבר שס"ט מרמז לספרדי, עיי"ש]. וכן ראה בספר "משניות מקואות" עם הוספות הגהות ותיקונים (הוצאת כולל חזון איש) בני-ברק תשמ"ג, במבוא, חתימת מעתיק כת"י פירוש הרא"ש, על זרעים טהרות, בצפת שנת רס"ו, בזה"ל: "יצחק בן לא"א ועטרת ראשי כמה"ר אברהם בסודו ס"ט ס"פ מגלות ירושלים אשר בספרד". [וע"ע ב"צפונות", גליון ו' (טבת תש"נ), עמ' ע"ד].

5. עיין בשו"ת "נשאל דוד" לרבי דוד אופנהיים (כרך ג') ירושלים תשמ"ב, בסוף הספר, קונטרס חלקי אבנים, עמ' רצ"ב, שכותב המהדיר שרבים מתפלאים למה ה"חכם צבי" נהג לחתום ס"ט על אף שהיה אשכנזי, עיי"ש באריכות, (ובסוף דבריו נוטה לומר שפירושו "סין טין").

6. על אף שכתב, כידוע, (בענין הברל בין קמץ לפתח): "ואודה ה' בכל לבי שעשאני יהודי אשכנזי", [מור וקציעה, או"ח, סימן נ"ג].

7. עיין בספר "שם הגדולים", בערך "מהר"ר יצחק הכהן" [אות י', סי' שכ"א]. אמו היתה בתו של בעל "דעת קדושים". [מה שכתב ב"שם הגדולים", ערך "דעת קדושים" בזה"ל: "ואביו היה אשכנזי מלובלין ממשפחת רפאפורט", פשוט שפירושו אביו של בעל "בתי כהונה", עיי"ש. וראה בספר "תולדות חכמי ירושלים", חלק ב' (פרק ח', אות י') עמ' 86, שחשב בטעות שבעל "דעת קדושים" היה אשכנזי ושמו היה רפאפורט. ונגררו אחריו כותבי תולדות ה"דעת קדושים" ותולדות צאצאיו. ובאמת אין לזה שום יסוד, וברור שהיה ספרדי].

(ז) וכן ראה בספר החיד"א ב', (עמ' קכ"ח), שרבי יעקב אישפיא⁸ מפראגא, חתם ס"ט.

(ח) רבי ישראל נחמן דרוהוביטשער נהג להוסיף לחתימתו ס"ט, ראה עליו בספר "אור הגליל", ח"ג, (לרי"ש גפנר) - ירושלים תשל"ו - עמ' רמ"ו ורמ"ח.

(ט) וכן נהג רבי יצחק פראג (אופלטקה), תלמיד ה"חתם סופר", שעלה לירושלים, [ראה עליו בירחון "מוריה", שנה ט', קובץ ק"ז-ק"ח (אלול תש"מ), עמ' כ"ד].

(י) וכן נהג רבי אהרן צבי אשכנזי, בעל "יד אהרן" (שאלוניקי תקצ"ט) שהיה שד"ר מארץ ישראל, [ראה עליו בקובץ "ארשת" - ירושלים תש"ד, עמ' רל"א, ושם נזכר שמוצאו כנראה מהונגריה, (וראה עליו בס' שלוחי ארץ ישראל עמ' 81), ועיין עוד בספר "קורות היהודים בתורקיה ובארצות הקדם" (רוזאניס - חלק ששי) - ירושלים תש"ה - עמ' 98, בהערה]. י"א) גם רבי אברהם שלמה זלמן צורף, מירושלים, (סבו של רבי יואל משה סלומון), שהיה יליד ליטא, נהג לחתום כך, [ראה בספר "שלוחי ארץ ישראל" (יערי - ירושלים תשי"א) עמ' 776-777].

(י"ב) וכן נהג רבי צבי הירש לעהרן מאמשטרדם, [ראה ברבעון "צפונות", גליון ד' (תמוז תשמ"ט), עמ' צ"ב-צ"ג]⁹.

(י"ג) וכן חתם רבי יוסף תומארכין, אב"ד קרמענטשוק, בהסכמתו לספר "אור לי" (לבעל "שדי חמד") - אומיר תרל"ד, [נדפס ב"שדי חמד" כרך עשירי (במהדורות אר"י)].

(י"ד) וכן הרב הראשי של אלג'יר, הרב יצחק בלון חתם ס"ט, [ראה בהסכמתו לספר "זה השלחן", (לרבי אליהו גיג'), ח"ב, אלג'יר תרמ"ח].

(ט"ו) וראה בספר "מנחת עני", חלק א', (לבעל "יד דוד"), ירושלים תשל"ד, במבוא, בתולדות המחבר, מציין הכותב, בעמ' 25, (הערה 27), שאינו יודע למה המחבר, הגרי"ד זינצהיים, חתם ס"ט בשלוש תשובות המובאות בשו"ת "מגד שמים"¹⁰ (ליוורנו תר"ד), עיי"ש. ולא ידע הכותב שכך נהגו הרבה אשכנזים¹¹.

ולא נוכל שלא להזכיר את המפורסם ביותר בחתימתו ס"ט, הלא הוא מרן החיד"א, אשר אבות אבותיו היו אשכנזים, שהרי אמו היתה, כידוע, בתו של רבי יוסף ביאלר, (עיין בספרו "מעגל טוב השלם", עמ' 27). [ראה בספר "בין שקיעה לזריחה", (ש.ק. מירסקי - ניו-

8. אולי צ"ל "אישפיאר", עיי"ש בהערה 105 שהרב חיד"א מכנה אותו שפאיר, וראה שם עמ' ק"ל שבנו ר' אליהו חתם שמו אישפיאר. [ואולי שמו שפירא, עיין ב"מעגל טוב השלם" עמ' 101, הערה 19].

9. וכן במאסף "ציון" א' (תרפ"ו) עמ' 121-93, אגרות רבות שחתום עליהם רבי צבי הירשל לעהרן ס"ט, [ושם, בעמ' 96, חתם כך גם אחיו רבי יעקב מאיר], וראה ספר "מדא דארעא ישראל" (תולדות רבי חיים זוננפלד), כרך א', עמ' רל"ו. וכן ברבעון "ירושלים", שנה ב' (תש"ט), עמ' פ"ח, חותמים ס"ט ר' צבי הירש לעהרן ואחיו ר' יעקב מאיר, וכן ר' אליהו ב"ר אהרן פרינץ, עיי"ש.

10. לרבי יש"ש סיניגאליא, בעל "שבת של מי" ועוד הרבה ספרים, (ראה רשימת ספריו בספר "אגרות דרב חיים יוסף דוד אזולאי", מהדורת חיים רוזנברג - בודפסט תרפ"ז, בהערה לאגרת ז', עמ' 11, [ועיין מש"כ שם, שכתבי היר שלם נדפסו נמצאים ברשות רוזנברג באנקונה]. רשימה זו הועתקה, בהשמטות, במבוא לספרו "מתן בסתר" על מס' נדה - ירושלים תשמ"ו, ושם כתוב בטעות שספר "פיסת בר" כבר נדפס, עיי"ש). הגרי"ד זינצהיים חתם ס"ט בסי' י"ח, כ"ט, ל"א. [אך בסי' ג', י"ד, מ"ב, לא חתם ס"ט].

11. וכן עיין בשו"ת "אהל יעקב" לרבי יעקב ששפורטש - אמשטרדם תצ"ז, סי' מ"ד חתימת ר' שלמה ב"ר יוחנן אשכנזי ריינבך מהלברשטט, ובסי' ע"ז חתימת ר' חנוך סג"ל מפראג, ששניהם מוסיפים ס"ט לחתימתם.

יורק תשי"א), עמ' 182, שכתב על הרב חיד"א: "אביו היה ספרדי ואמו אשכנזית, אף על פי כן חתם חיד"א את עצמו: ס"ט (ספרדי טהור), ללמדנו שמשפחת אב קרואה משפחה ולא משפחת אם". ולפי הבנתו נצטרך לומר דבר אבסורדי, שרבי יצחק הכהן רפאפורט, בעל "בתי כהונה", שאמו היתה ספרדיה ואביו אשכנזי, ואע"פ כן חתם ס"ט, חלק על הרב חיד"א וסבר שמשפחת אם קרויה משפחה!!].

ג. גם התימנים שמעולם לא היו בספרד ואין להם שום קשר עם מנהגי הספרדים, נהגו לחתום ס"ט.

המפורסם ביותר מביניהם שהוסיף ס"ט לשמו, הוא רבינו הרש"ש, רבי שלום שרעבי, שחתם כך בשטרות ההתקשרות של חברת "אהבת שלום", נדפסו הרבה פעמים, ראה, בין השאר, בספר "חיי הרש"ש" (לר' צבי מושקוביץ - ירושלים תשכ"ט), עמ' י"ח-כ"ח, ובספר "אור השמש" (לר' י.ש. גפנר - ירושלים תשל"ל), עמ' מ"ג-א¹², וכך חתם גם על אגרת שליחות משנת תקל"ד, [ראה בספר "ירושלים בין החומות" (לתולדות משפחת מיוחס) - ירושלים תשל"ז, עמ' 364]¹³, וכך חתם גם על תקנה מתקנות ירושלים, [ראה ספר התקנות והסכמות ... ירושלים - ירושלים תרמ"ג, (דפוס צילום תל אביב תשכ"ט), דף כ"ט ע"ב, הסכמה משנת תקל"ו].

וכן ראה בספר "סוכת שלום" על מסכת בבא קמא, (להרה"ג המקובל רבי שלום מזרחי עדני - ירושלים התרנ"א), שהמחבר חותם ס"ט בדף השער ובהקדמה.

וגם בארץ תימן עצמה נהגו לחתום כך. לדוגמא, הגאון רבי יחיא ב"ר יוסף צאלח (מהרי"ץ), הוסיף ס"ט לחתימתו, [ראה בתחילת ספרו שו"ת "פעולת צדיק", חלק ראשון, (מהדורת תשל"ט), צילום "תקנון" משנת תקמ"ג (1783) עם חתימות רבות, ומהרי"ץ חותם ראשון (חתימה מסולסלת) בחוספת ס"ט].

וכן רבני צנעא: רבי סלימאן ב"ר סאלם צאלח, רבי יוסף ב"ר דוד מנזלי, רבי אברהם ב"ר צאלח, רבי יוסף ב"ר סאלם אלבדיחי, רבי חיים ב"ר יוסף קרח, רבי סעיד יוסף קאפה, רבי סאלם ב"ר סאלם שמן, רבי סעיד יוסף משרקי, רבי סעיד סלימאן צאלח, רבי עמנואל ב"ר יחיא אלבדיחי, ורבי שלום ב"ר יחיא חבשוש, הוסיפו ס"ט לחתימתם, בכתב מינוי לשד"ר רבי אברהם אלנדאף, בשנת תרנ"ו, [ראה בקובץ "ממזרח וממערב", ספר ב', רמת גן תש"מ, עמ' 98-99. וראה שם (בעמ' 109-100) עוד תעודות מרבני צנעא שחותמים ס"ט].

וכן באגרת מבית הדין בצנעא, בשנת תרי"ג, רבי סלימאן ב"ר יוסף קארה, רבי יחיא ב"ר שלום הכהן, רבי יחיא ב"ר יעקב צאלח, ורבי יוסף ב"ר דוד מנזלי, חותמים ס"ט, [ראה בספר "יהודי תימן במאה הי"ט" (י' טובי - ת"א תשל"ו) עמ' 209].

וכן באגרת יהודי צנעא, משנת תרנ"ח, רבי יחיא ב"ר אברהם אלכסאר, רבי סאלם סאלם שמן, רבי יוסף ב"ר סאלם בדיחי, ורבי חיים ב"ר יוסף דמארי, מוסיפים ס"ט לשמם, [ראה בספר "תולדות יהודי תימן מכתביהם" (ירושלים תש"מ) עמ' 199].

12. צילום שטר ההתקשרות משנת "את עמו", נדפס לראשונה ע"י א. בן ציון, בספרו "שר שלום שרעבי" - ירושלים תר"צ. [רשימת מקומות שנדפס בהם נוסח שטרות ההתקשרות, ראה בספר "ירושלים בין החומות" - ירושלים תשל"ז, עמ' 65-66, הערות 16, 18].

13. צילום האגרת והחתימות, ראה שם עמ' 362, וכן בספר "מרן החיד"א הקדוש" (לרבי ראובן עמאר - ירושלים תשמ"ח), חלק א', עמ' צ"ז. [על עוד רבנים תימנים שהשתמשו בראשי תיבות ס"ט, ראה בספר "גדולי ישראל בתימן" (משה כהן - בני ברק תשמ"ד), עמ' קע"ה, קצ"ט, רכ"ג].

וכן בתשובה מרבי שלמה (סלימאן) אלקארה ובית דינו בצנעא, משנת תרמ"ז, שלשח הרבנים חותמים ס"ט, [ראה צילום כת"י, בספר "יהודי תימן" (מ' צדוק - ת"א תשמ"ד) עמ' 86].
 וכן ראה בספר היוכל של "סיני" (כרך המאה) - ירושלים תשמ"ז, ח"ב, עמ' תתט"ז, חתימותיהם של רבי יחיא בדיחי ורבי סאלם חבשוש מצנעא, החותמים ס"ט. [וכן שם עמ' תת"כ, חתימותיהם של רבי אהרן הכהן חטר ורבי לוי הלוי חמדי, מחכמי התימנים בירושלים] 14.
 וגם בזמנינו ממשיכים לחתום ס"ט. לדוגמא, רבי יוסף צובירי (רב ראשי ליהדות תימן בת"א-יפו), נוהג לחתום כך. וכן ראה בשו"ת "עולת יצחק" (לרבי יצחק רצאבי) - בני-ברק תשמ"ט, שנוהג ג"כ לחתום כך.

ז. האיטלקים, כידוע, אינם ספרדים, [אין צורך בראיות לכך, אציין רק את העובדה שבאיטליה התקיימו קהילות נפרדות של איטליאנים, ספרדים ואשכנזים] 15, ואע"פ כן נהגו להוסיף ס"ט לשמם. אי אפשר במסגרת זו למנות כרוכל את כל הרבנים האיטליאנים שחתמו ס"ט, ונסתפק בשתי דוגמאות מהמפורסמים ביותר.
 בספר "מסילת ישרים", (אמשטרדם ת"ק), בחתימת הספר, חתם רבינו הרמח"ל: "כ"ד הצעיר משה בכ"ר יעקב חי לוצאטו ס"ט".
 כמו כן, בעל "שבת של מי", רבי יעקב שמשון שבתי סיניגאליא מאנקונא, נהג לחתום ס"ט.

ה. ידוע, שבצפון אפריקה ובארצות המזרח התקיימו, עוד לפני גירוש ספרד, קהילות מסודרות ומגובשות. ואע"פ שלא היו ספרדים, נהגו להוסיף ס"ט לשמם. החושבים הותיקים נקראו (על ידי מגורשי ספרד) בשמות שונים. במצרים, ארץ ישראל וסוריה נקראו "מוסתערבים" 16, בתורקיה,

14. יש לציין שבעל המאמר כותב כמה פעמים, שם, בהערותיו, לביאור ר"ת ס"ט: "סופו טוב, ואולי ספרדי טהור", (ראה שם עמ' תת"ב הערה 32, ועמ' תת"ט הערה 34, ועמ' תת"כ הערה 40, וכן נרמז בעמ' תשצ"ט הערה 33), ואילו בהערה לחתימת רבי אהרן הכהן חטר, שהיה תימני (ולא יתכן אודותיו התואר ספרדי טהור), כתב שם בעמ' תת"כ הערה 39: "סיאן טין [רפשי וטיט] הוא כינוי של שפלות וענוה. מקובל בחתימותיהם של בני תימן". ולא חש בסתירה למש"כ באותו עמוד בהערה 40 על חתימתו של חכם ספרדי, עיי"ש. (וכן ראה מש"כ בקובץ "ממזרח וממערב", ב', עמ' 98, הערה 25). ועיין מש"כ לקמן בהערה 34, בשם ספר בגרמנית (משנת 1904) שכותב שהתימנים אומרים שס"ט פירושו "סין טין" [רפשי וטיט]. וראיתי בספר "פעולות צדיק-יבי"ע" (על רבי יחיא בן יחיא עומיסי) מאת ש. עמיהוד וחלק א' - תשמ"ז], בסוף הספר, רשימת קיצורים, עמ' תכ"ג, שכתב: "ס"ט - סין טין (נעל ועפר)!! יש גם דעות אחרות (לפתרון ר"ת ס"ט) המקובלות בין רבני תימן, ראה להלן סוף הערה 44, שיש מי שכתב במפורש "סופיה טב" אחרי חתימתו.
15. וראה ב"אגרות דרב חיים יוסף דוד אזולאי", מהדורת חיים רוזנברג (בדפוס תרפ"ז), בהערה לאגרת ט' (עמ' 15), שלפני שבנו רבי רפאל ישעיה נתמנה לרב באנקונא, ביקש הרב חיד"א מראשי הקהל שיסכימו שהרב ילך בימים נוראים להתפלל בבית הכנסת של הספרדים, עיי"ש. וכן ראה בשו"ת "יוסף אומץ" סי' כ', אות ב', שמביא ג' נוסחאות תפילה: אשכנזי, ספרדי ואיטלקי, עיי"ש. [על מנהג האיטליאנים לחתום ס"ט, כתבו ג"כ ב"המגיד" וב"אוצר נחמד" הנזכרים להלן בהערה 28].
16. עיין בית יוסף או"ח סי' ע"ר שכתב: "וכן נוהגין אשכנזים והמוסתערב, ויותר נכון לאומרו קודם כמנהג בני ספרד", [ועיי"ש ב"חדושי הגהות" שלא ידעו מה זה, וכתבו בהערה על הגליון, על "מוסתערב", בזה"ל: "לא נודע לנו מדינה בשם זה, ואפשר שטעות בדפוס וצ"ל וקצת מערב"]. ועיי' ברמב"ם, מהדורת שבתי פרנקל, ספר זמנים, [הדפסה שניה], במבוא ל"פירוש קדמון ממצרים" (עמ' תקכ"ה), שהמחבר היה מרבני עדת המוסתערבים עיי"ש. וראה בספר "קרבן אשה" (לרבי אליהו שמאע), מהדורת "חברת אהבת שלום" [ירושלים תשמ"ה],

יון וארצות הבלקן נקראו "רומאנים"¹⁷, ובמרוקו (צפון אפריקה) נקראו "תושבים". במשך הזמן, גברה השפעת מגורשי ספרד, וחוז' מבודדים שהמשיכו לקיים מנהגם הקודם¹⁸, קיבלו כולם את מנהגי ספרד והתערבו אלו באלו, והיום כולם נחשבים לספרדים. אך בשנים הראשונות אחרי הגירוש, היו קהילות נפרדות לתושבים הותיקים ולמגורשי ספרד. ואע"פ כן נהגו התושבים להשתמש בראשי תיבות ס"ט.

המוסתערבים נהגו לחתום ס"ט, הרבה לפני בוא המגורשים, ראה בספר "תולדות היהודים במצרים וסוריה" (א. שטראוס-אשתור) כרך ג', הרבה תעודות (שטרות, כתובות וכיוצא בזה) מהגניזה במצרים, (מתחילת האלף הששי עד תקופת גירוש ספרד), שכתוב בהם ס"ט. ראה שם עמ' 4, צוואה משנת ה' אלפים י' (1250). וכן תעודות שונות שכתוב בהם ס"ט מהתקופה ההיא, כגון משנת ה' אלפים י"ב (1252) בעמ' 7 ובעמ' 8, ומשנת ה' אלפים י"ג (1253) בעמ' 11. וכן שטר משנת ה' אלפים י"ט (1259) שחתום בו ס"ט, בעמ' 15, וכן עוד הרבה. וגם בדורות האחרונים, נהג אחד מרבני המוסתערבים בארם צובא, רבי אברהם דיין, להוסיף ס"ט לחתימתו¹⁹.

כמו כן, תושבי מרוקו הקדמונים המכונים "התושבים" נהגו להשתמש בראשי תיבות אלו, במבוא, תולדות קהילת ארם צובא, (עמ' 9), שמזכיר שיהודי ארם צובא (חלב) הקדומים נקראו בשם מוסתערבים, עיי"ש. [ומה שכתוב בספר "גט פשוט" (למהר"ם בן חביב), מהדורת מכון ירושלים חש"מ, סימן קכ"ט ס"ק פ"ז (עמ' רמ"ד), הערה 64, שהכינוי "אל מסתעראב" (הנזכר בשו"ת הרדב"ז) ניתן ל"ספרדים" שהגרו מאירופה הנוצרית למזרח התיכון, אינו מדויק, כי המוסתערבים לא היו ספרדים].

17. עיין מש"כ רבינו אליהו מזרחי, בשו"ת "מים עמוקים", ח"א, סוף סי' כ"ד, שעשה שלום בין ק"ק רומניא לק"ק הספרדים באנדרינופול.¹²³⁴⁵⁶⁷

18. ראה במבוא לספר "קרבן אשה" (שם), ובסוף ספר "הולך חמים ופועל צדק" (לרבי אברהם דיין) - מהדורת ירושלים תשל"ט- (עמ' קל"ו), אודות ביכנ"ס של מוסתערבים בחלב, ועל שינויי הנוסחאות והמנהגים שבין ק"ק הספרדים לק"ק מסתערבים, ושם (בקרבן אשה) נזכר "סדר ארם צובא" שנדפס בויניציאה בשני חלקים בשנת רפ"ז (1527). וכן ראה עוד שם בקרבן אשה, שמזכיר שמגורשי ספרד רצו בבואם להנהיג את נוסח התפילה שלהם בקושטנדינא, אנדרינופול ושלונקי, ואז קמו רבני קהילת הרומאנים והדפיסו את "מחזור רומניה" (סידור לכל השנה - קושטא ר"ע), כדי לשמור על המנהג הקדום. כמו כן ידוע שבפאס (מרוקו) יש ביהכנ"ס של התושבים הקדמונים, ונדפס נוסח תפילתם בסידור "אהבת הקדמונים" - ירושלים תרמ"ט. [ראה בספר "נר המערב" (תולדות ישראל במארוקו - מאת ר' יעקב משה טולידאנו - ירושלים תרע"א) פרק שביעי, הערות כ"א וכ"ב, (עמ' 69, "במהדורת תשל"ג-תשמ"ט: עמ' צ"ה-צ"ו)]. דרך אגב, מעניין לציין שישנם מנהגים שנשתמרו עד היום בכל קהילות מרוקו, ומקורן בנוסח התושבים הקדמונים. לדוגמא, נוסח ההתרה המיוחד: "שרוי לנו, מחול לנו, מותר לנו וכו'" שנוהגים לומר בליל יום כיפור אחרי "כל נדרי", הוא נוסח התושבים בעיר פאס, כמ"ש בס' "אהבת הקדמונים" - ירושלים תרמ"ט [נדפס צילום תשל"ד], דף כ"ה ע"א. (ראה מש"כ ע"ז רבי דוד עובדיה בספר "קהלת צפרו" [במדור "נהגו העם"], כרך ג' - ירושלים תשל"ו - עמ' 300, וכרך ד' - ירושלים תשמ"ה - עמ' מ"ג. וכן בחוברת "טל אורות" גליון 12-11, ראש השנה תשמ"ז, עמ' 5). מפני שנוסח התרה זו לא היה נדפס בתוך המחזור, השתדלו בקהילות רבות להדפיסו על דף בודד שהיה מחולק בין המתפללים, ראה בספר "בני מלכים" (תולדות הספר העברי במרוקו - מאת אליהו רפאל מרציאנו - ירושלים תשמ"ט), מס' 45, 81, (בטנזיר), מס' 583, 787, (בקזבלנקה), ומס' 961 (במקנס). [נוסח זה נדפס כעת בהוספות שבסוף מחזור ליום הכיפורים "זכור לאברהם", הוצאת כלבו, פריז תשמ"מ. ויש שינויים קלים בין הנוסחאות].

19. עיין בספרו "הולך חמים ופועל צדק" הנ"ל, ושם בסוף הספר, בקונטרס "יחוס בית דוד", עמ' ב', מבוא שבני משפחת דיין היו מק"ק מסתערבים, עיי"ש. [וכן רבני בבל, שאינם (ע"פ רוב) צאצאי מגורשי ספרד אלא מוסתערבים, נוהגים להוסיף ס"ט לחתימתם, ראה לדוגמא חתימת הגאון רבי יוסף חיים מבגדד, בהקדמת ספרו "בן איש חי"].

ראה בספר "עץ חיים", [על המחלוקת בין ה"תושבים" למגורשי ספרד בענין נפיתת הריאה], שחיבר אחד מחכמי ה"תושבים" בפאס, רבי חיים גאגין, [נדפס מכת"י ע"י מ. עמאר, רמת גן תשמ"ז] עמ' 107, שמזכיר את "הנגיד ר' שאול ס"ט", שהיה מן ה"תושבים", [כמבואר שם במבוא עמ' 59]²⁰.

ו. מנהג כתיבת ס"ט קדום מאוד, הרבה לפני גירוש ספרד ותקופת האנוסים. [כאמור, נמצאו בגניזה במצרים, שטרות קדומים מאוד (משנת ה' אלפים י' - 1250) שנכתב בהם ס"ט. וכן בספר "חובות הלבבות" בערבית, הקדום עוד יותר, (כת"י אוקספורד 1225), שנכתב בשנת ד'תתקנ"א (1191), תותם הסופר ס"ט²¹]. ואעתיק כאן עוד כמה מראי מקומות לדוגמא, מספרד לפני הגירוש. עיין בשו"ת הריטב"א סי' ק"פ, וכן בשו"ת הרא"ש בכמה מקומות, [כלל ג' סי' ו', כלל י"ג סי' כ' (ג' פעמים), כלל כ"א סי' ט', כלל מ"ה סי' כ"ד (ד' פעמים), כלל נ"א סי' ג', כלל נ"ה סי' ט', כלל פ"ד סי' ה']. וכן בשו"ת רבי יהודא בן הרא"ש - "זכרון יהודא", סי' א', סי' נ"ט (ב' פעמים), וסי' ע"ה [חתימות רבי יוסף בר יוסף ס"ט ו' נחמיש²² ורבי משה ב"ר אברהם ס"ט נחמיש]. וכן ראה בהקדמת "אבודרהם" שכתב המחבר בזה"ל: "אמר דוד ב"ר יוסף ס"ט בר דוד נ"ע בן אבודרהם". וכן ראה בסוף "ספר המכתם" על סוכה, ביצה, מו"ק, פסחים, (מהדורת הרב א' סופר - ניו יורק תשי"ט), עמ' 460, דברי מעתיק הכת"י משנת רל"ו²³. וכן בספר "משיח אלמים" לרבי יהודא כלץ [ירושלים תשמ"ו], שנכתב לפני גירוש ספרד (הכת"י הועתק בשנת רנ"א), בסוף הקדמת המחבר (עמ' י'), בפרשת ראה (עמ' שפ"ב), ובסוף הספר (עמ' תכ"ו)²⁴.

הארכתי בזה משום שראיתי בסוף ספר "כוס ישועות" (לרבי צבי הירש חריף) ח"ב, על ב"מ ב"ב [וורשא תר"ע], בתולדות המחבר, דף ה' ע"א, שכתב שלפני שנת רנ"ב (שנת גירוש ספרד) לא חתמו ס"ט²⁵. ומכל המקומות שהבאתי מוכח שעוד בהיותם בארץ ספרד, מאות שנים לפני הגירוש, נהגו להשתמש בראשי תיבות ס"ט.

ז. לסיכום, אפשר לומר בודאות, שזכות החתימה מ"ט אינה שמורה רק לספרדים, שהרי מצאנו אשכנזים, תימנים, איטלקים, מוסתערבים, ו"תושבים" (תושבי מרוקו הקדמונים), שנהגו להשתמש בראשי תיבות ס"ט. וכן מצאנו שבארץ ספרד עצמה השתמשו בר"ת אלו, והרי אין

20. צריך בירור אם יש מחכמי הרומאנים שחתמו ס"ט.

21. ראה עליו להלן בהערה 34.

22. בספר "פירושי רבי יוסף בן נחמיאש" [ירושלים תשמ"ב] רוכזו ספריו. [בקשר לחתימתו, ראה בספר "הרא"ש" - ירושלים תשמ"ו, (בפרק י"ב, סוף הערה 62, עמ' קט"ו) שטוען א. ח. פריימן שהואיל ומדובר בחתימה, א"כ ציון ס"ט שליד שם האב מוכיח שאביו היה עוד בחיים. ומכאן הוא רוצה להוכיח שאפשרי שבן יקבל את שם אביו בעוד האב בחיים. ואין זה מוכח, משום שיש לומר שס"ט מתייחס אליו, ולא לאביו. (ועיי' בית יוסף חר"מ, סימן מ"ט, סעיף י"ב, מחורש ז', שחלק על הרשב"א בתשו' ח"ב סי' שנ"ב, בענין שטר שכתוב בו: "יוסף בן שמעון נ"ר", ויש ספק אם זה מתייחס לאב או לבן, עיי"ש). ועיין בספר חסידים סימן ת"ס, מש"כ שם מרן החיד"א בפירוש "ברית עולם", בענין שם האב ושם בנו שווים].

23. וכן מובא בספר "המכתם" על פסחים סוכה מו"ק, (מהדורת הרב משה יהודא הכהן בלוי), בסוף הקדמת המו"ל.

24. וכן עיי"ש במבוא עמ' 13 ועמ' 14.

25. עיין להלן אות ט'.

טעם בחוך ספרד לציין "אני ספרדי". וגם הסברא השניה שהובאה לעיל, שס"ט בא להעיד שאינו מן האנוסים²⁶, אינה שייכת בזמן ההוא לפני גירוש ספרד ולפני תקופת האנוסים. וא"כ אפשר לסכם בבירור²⁷ שראשי חיבות ס"ט אין פירושם ספרדי טהור.

ח. לפני כמה שנים, נערך ויכוח פומבי בנושא זה, על גבי גליונות ירחון "בית יעקב"²⁸. בגליון 156-157 (שבט-אדר א' תשל"ג) נדפס מכתב למערכת (בעמ' 26) בענין זה. [נראה שכוונת הכותב היתה למתוח ביקורת על הירחון שנהג לכתוב על רבנים ספרדים בנוסח: "הגאון פלוני ס"ט זצ"ל", אלא שהמכתב לא הודפס בשלמותו!]. כותב המכתב מבהיר שם, שכפי המקובל אצל חכמי הספרדים, הפירוש הנכון של ר"ת ס"ט, הוא "סיפיה טב"²⁹, ומציין לעיין בסוף ספר "אבודרהם השלם" [ירושלים תשי"ט], בקונטרס "דברי שלמה", עמ' שצ"ו, [שם כתב רבי שלמה אהרן ורטהיימר ז"ל, אודות דברי האבודרהם בהקדמתו: "אמר דוד ב"ר יוסף ס"ט בר דוד נ"ע", בזה"ל: "מזה נדע כי אביו היה עודנו בחיים בזמן כתיבתו זאת, כי כתב עליו ס"ט, וזה היו רגילים אז (וגם עתה אצל בני ספרד) לכתוב על החי, ואומרים שהוא ר"ת טופיה טב [יהיה], ונראה שיסודו ממ"ש בפסיקתא זוטרתא בראשית מז, כח: היינו דאמרי אינשי סופך טוב כולך טוב, ועל אבי זקנו כתב נ"ע ר"ת "נשמתו עדין", שכבר לא היה בחיים אז". עכ"ל].

בעקבות המכתב הזה, הגיעו הרבה תגובות עם פירושים שונים. בגליון 167 (כסליו תשל"ד), נדפס מכתב למערכת (עמ' 26), המביא בתחילת דבריו דעה מוזרה שחלק מיהודי ספרד נטמעו בין הגויים אחרי הגירוש³⁰, ולכן היה צורך להזהר לא להתערב עמם, עיי"ש, אבל

26. ובכלל יש לתמוה על סברא זו, שהרי ידוע שגדולי ישראל פעלו בכל יכולתם לסייע לחזרתם בתשובה של האנוסים, ולא לנעול דלת בפני שבים, ואין להעלות על הדעת שיחדשו סימן מיוחד בחתימתם כדי להיבדל מן האנוסים וצאצאיהם, שהיו לבעלי תשובה גמורים, (ועיין בבא מציעא נח: אם היה בעל תשובה לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים). ויש לציין עוד, שבקהילות הפורטוגיזים באמסטרדם, לונדון ועוד, שנוסדו כידוע ע"י אנוסי פורטוגל, נהגו לחתום ס"ט, על אף שהיו צאצאי אנוסים.

27. וראה לעיל הערה 4 מה שהבאתי ממרה"ט צהלון, ומר' יצחק בסודו, עיי"ש. וראה עוד מש"כ להלן באות י"ד שס"ט משתנה לכמה צורות, כגון סי"ט, סיל"ט וכדומה, וכמובן שהר"ת האלו לא מתאימים בכלל ל"ספרדי טהור".

28. יש לציין, שעל גבי גליונות עיתון "המגיד", נערך ויכוח דומה, לפני יותר ממאה שנה. ב"המגיד", שנה ז' (תרכ"ג), גליון 2, עמ' 16, במדור "תשובה כללית", כתב העורך: "נדרשנו מאיזה מקוראי המגיד להגיד להם פשר הר"ת, מן סג"ל אשר יסמן האיש משבט לוי, ומן ס"ט אשר יכתבו בסוף שמותם אחינו הספרדים. והננו מבקשים מכל היודע פשר דבר להודיע ע"י המגיד". וראה שם בגליון 6, עמ' 48, במדור "תשובה כללית", שכתב העורך שבאו לידו תשובות רבות "אלה יאמרו כי סגל הוא סגן לזיה, וס"ט: סוף טוב - ואלה יאמרו כי סג"ל: סגן לכהונה, וס"ט: ספרדי טהור, ואחד כתב שראה בספר מפורש: ספרדי טהור. ואחרים אומרים שס"ט הוא סימן טוב". בגליונות הבאים הדפיסו את מכתבי הקוראים, ראה שם בגליון 8 עמ' 62, ובגליון 18 עמ' 143 שכותבים שזה ספרדי טהור. ובגליון 29 עמ' 230 מביא אחד הקוראים שיש אומרים סימן טוב, יש אומרים ספרדי טהור, ו"א סופו טוב וכו', והוא חושב שפירושו קדוש - "סאנקט", (ראה לעיל הערה 1). וראה בגליון 18 עמ' 142 שכותב אחד הקוראים שזה סופו טוב, ומדגיש שהדעה שהובאה בגליון 8 ("ספרדי טהור") רחוקה בעיניו. ובגליון 50 עמ' 199, כותב שם אחד הקוראים שבקובץ "אוצר נחמד", חוברת א', עמ' 34, כתב שתיבת ס"ט אשר יכתבו הספרדים (והאיטאליאנים) בסוף שמותם פירושו: סופו טוב.

29. סיפיה טב (בארמית) = סופו טוב. [סיפי טב = סופי טוב].

30. עלילה זו על המגורשים (שעזבו הכל כדי לא להשתמד) אין לה יסוד. והרי אפילו האנוסים לא נחשדו בכך,

בסוף דבריו אינו מצדיק את הפירוש המשובש "ספרדי טהור", בגלל ההוכחה מהאבודרהם, מהחכם צבי ומהיעב"ץ, ומביא פירוש אחר, מתוך ספר "אש תמיד" (שוורצמן) עמ' ק"ח, שזה מרמז על "סור מרע ועשה טוב"!

בגליון 170-171 (אדר-ניסן תשל"ד), נדפס מכתב מארצות הברית (עמ' 30) ש^{מפרש} שזה ראשי תיבות "סין טין" [ופירושו ע"פ ספר "הערוך" (ערך טן): רפש וטיט], וזה כמו האשכנזים החותמים קודם שם "הקטן". הוא מציין שמילים אלו נזכרו³¹ בספר "שער יוסף" (למרן החיד"א) - ליוורנו תקט"ז (עמ' 10), בהסכמת אחד מרבני ליוורנו, שמסיים את דבריו כך: "נאם הצעיר שבצעירים סין וטין, חנניה מזל טוב ברא"א יצחק חיים בונדי נ"ע". וכן באותו גליון, מכתב אחר, שמציין שרבי יצחק הכהן רפאפורט חתם ס"ט בספר "תקנות ירושלים", על תקנה משנת תקי"ד³², וכן שרבי שלום שרעבי חתם ס"ט בתקנות ירושלים³³, על אף שהיה תימני.

בגליון הבא, גליון 172 (אייר תשל"ד), הגיעו כמה מכתבים בענין זה, ונחפרסמו במדור "צורר מכתבים". ראה שם (עמ' 13) מכתב אחד שמציין לספר "אור השמש" לרי"ש גפנר (עמ' ר"כ), [שם כתב: "ואודות התיבה ס"ט דאמרי אינשי שהוא ר"ת ספרדי טהור שעל כן אינה ענין רק לספרדים, אולם היודע ספר יודע שאינו כן, כי רוב חכמי האשכנזים שהתישבו בגלילות הספרדים חתמו עצמם כן, גם החכם צבי חתם כן, ורבינו הרש"ש שהיה מתימן ולא ספרדי חתם עצמו גם כן, אלא שהתיבה ס"ט הוא לסימנא כמו שכתב בראש ספר "יד אליהו" (לרבי אליהו דוד סלאטקי, עמ' י"ד) שהוא ר"ת סין טין תרגומו של רפש וטיט (ישעי' נ"ז"כ), חכמי ורבני הספרדים חותמים כך דרך ענוה), או כמו שיש אומרים שר"ת סימן טוב"]. וראה שם באותו גליון, שני מכתבים נוספים, שמביאים ג"כ פירושים אלו: סין טין, סימנא טבא או סימן טוב³⁴.

ט. וראה בירחון "אור תורה", כרך ט"ו, (אב תשמ"ג), סי' קכ"ז, דף שי"ב (אות ב'), שהביא מכת"י הרב שלמה מאוזו זצ"ל שציין לירחון "המאסף" (בעריכת רבי ב"צ קואינקא זצ"ל מירושלים),

עיין בבית יוסף אהע"ז סי' ג', (בשם הרשב"ש) שכתב עליהם: "ואין חוששין שמא אמו נכרית שכל האנוסים נוהרים מלהתחתן בנכרים". (מובא גם ב"כנסת הגדולה", אורח סי' קל"ה).
31. יש להעיר, ששם נכתבו המילים "סין טין" לפני החתימה, ואין מזה ראייה שנהגו לכתוב "סין טין" אחרי החתימה. לדוגמא, הגאון רבי מרדכי יוסף מיוחס נהג לכתוב על עצמו "סין טין" לפני החתימה, ואדרבה ממנו מוכח שס"ט אינו "סין טין", שהרי בספר "שדה הארץ" (לרבי אברהם מיוחס), חלק ג', ליוורנו תקמ"ח, בהסכמת רבי מרדכי יוסף מיוחס, חתם בזה"ל: "נאם סין וטיין שועל דאתי מגזע היחס, הצעיר מרדכי יוסף מיוחס ס"ט", ומוכח שס"ט אין פירושו "סין טין", שהרי כבר כתב "סין וטיין" במלואו!!
32. ראה ספר התקנות והסכמות... ירושלים - ירושלים תרמ"ג (דפוס צילום תל-אביב תשכ"ט) דף מ"ה ע"ב (אות נ"ה), הסכמה משנת תקי"ד.

33. ראה שם, דף כ"ט ע"ב, הסכמה משנת תקל"ז.
34. וראה בכה"ע הצרפתי R.E.J., כרך 49 - (1904), עמ' 301, שרוצה הכותב שם להביא סיוע למפרשים שס"ט זה "סימן טוב" מכת"י הגניזה שכתוב בו: "אלשיך... בן מסכוי סימן טוב". [אך אין זה הוכחה, ויתכן שזה שם פרטי]. וראה שם, שהביא כמה ספרים שמבארים את הראשי תיבות ס"ט. ראשית, הביא ספר אחד בגרמנית אודות ספר "חובות הלכות" בערבית, [שם מדבר על כת"י אוקספורד מס' 1225, שתחתם הסופר, בשנת ד' אלפים תתקנ"א (1191): "אברהם בר טהור ס"ט". כת"י זה נזכר גם במבוא לספר "תורת חובות הלכות" בתרגום חדש ע"י שמואל ירושלמי - ירושלים תשל"ב, וכן נזכר בקטלוג נויבאויר עמ' 433], הוא כותב שם שהרבה פותרים בטעות "סימן טוב", והתימנים פותרים את זה "סין טין" (רפש וטיט). אבל הפירוש היחיד האמיתי, הוא זה שנשמר במסורת יהודי מרוקו: "סופיה טב", וכך עוד היום

[234567]

שנה ששית, סימן מ"ז (סוף אות ג'), שכתב³⁵ שזכור שראה בספרי החיד"א שס"ט נטרקון "ספרדי טהור", והוא שם היחס שהוא מאנשי ירושלים או מזרע מלכות בית דוד שהוגלו לספרד³⁶ ע"ש. [אך ראה שם בדף שי"ב, הערה 8, שהרב נאמ"ן שליט"א דחה את דבריו, וכתב שעד כמה שהוא זוכר אין דבר כזה בספרי מרן החיד"א, עיי"ש]. ועוד הביא שם מהרב שלמה מאוזו, שציין לתולדות המחבר שבסוף ספר כוס ישועות למהרצ"ה חריף ז"ל, שכתב שתי הדעות שפירוש ס"ט הוא ספרדי טהור או סיפיה טב.

ועיינתי שם, בסוף ספר "כוס ישועות" (לרבי צבי הירש חריף) חלק ב', על ב"מ ב"ב וליקוטים [וורשא תר"ע], בתולדות המחבר, דף ה' ע"א, וזה לשונו: "ידוע להמעין ובקי בספרים אשר גולי ספרד משנת בר"ן התחילו לחתום עצמם ס"ט, וכאשר נחפש היטב בספרים לא נמצא גם מאז עד הזמן סוף ת' לפרט למי מהגדולים אשר יהי' חותם בשם ס"ט (והנה שם ס"ט רבים אומרים שהוא ר"ת ספרדי טהור. וחזו עיני בתשו' הרשב"א ח"ב הנקרא תולדות אדם הנדפס תי"ז חתם שם חכם אחד בן הג' בעל כף נחת³⁷ סופי' טב ע"ש) אבל מקורם רב"ן לא נמצא בשום מקום שיהי' חותם בשם ס"ט". עכ"ל. וכבר הוכחתי לעיל, (בסוף אות ו'), שמה שכתב שלפני שנת רנ"ב לא חתמו ס"ט, אינו מדויק, כי גם לפני שנת רנ"ב השתמשו בראשי תיבות ס"ט, עיי"ש.

במרוקו בשעת קריאת הכתובה, ראשי התיבות ס"ט שמוסיפים לשם החתן, נקראים "סופיה טב". הוא מציין שבכת"י משנת ק' (1340), [תנקית אלאבחתא, נזכר ב"חדשים גם ישנים" (הרכבי), מהדורת ירושלים חש"ל, עמ' 101, כתב יד כ"ז], שנמצא בירושלים, בסופו, אחרי השם "רבנא יונה", כתוב "סופיה טב" במלואו, בלי ראשי תיבות. אח"כ (בכה"ע הצרפתי, בעמ' 302), הביא ספר שני בגרמנית שמבאר הרבה ראשי תיבות, [צ"ג, עמ' 314], שמציין שיהודי ספרד נהגו להוסיף "סופו טוב" - מקוצר בראשי תיבות ס"ט, ולפעמים "סופו לטובה" נומציין ע"ז כת"י קניקוט 414 (Kennicot), שנכתב בליסבון בשנת 1470], אחרי שם של אדם שמאחלים לו סוף מאושר. ויש דוגמאות לכך החל מהרבע הראשון של המאה ה-13 למנינם. [הוא מציין כת"י קניקוט 290 שנכתב בטולידו בשנת 1222; שו"ת הרא"ש כלל ג' סי' ו' (בהתחלה), כלל י"ג סי' כ', כלל מ"ז סי' כ"ה [צ"ל כלל מ"ה סי' כ"ד] (משנת 1300 בטולידו), כלל ג"ו [צ"ל כלל ג"ה סי' ט']; תחילת ספר אבורהם (משנת 1340); ספר "מקור חיים" לרבי שמואל צרצה (דפוס ראשון), דף פ"ז ע"א (פרשת בחקתי, ויקרא כ"ד ג', על ד"ה בן ששים), נוכן בתוך סי' "מרגליות טובה" דף קי"ג ע"א, אות ט', שכותב: "לידידי אשר כנפשי ה"ר יעקב בן אלפנדרו ס"ט בן כבוד הישיש הנעלה לשם ולתהלה ה"ר שלמה ס"ט"; כת"י ותיקן 397 ממרסיי משנת 1384, [בספר "מגנוי ישראל בוואטיקאן", מאת נפתלי בן מנחם - ירושלים תשי"ד, עמ' 93, מביא ספר המספר לראב"ע, כת"י וטיקן 397, נשלם ביום ד' כסליו שנת ה' קנ"ה ליצירה במארשיליאה. הסופר חותם כך: דוד ב"ר שלמה ס"ט בן עקוש]; כת"י קניקוט 542 (משנת 1470); כת"י 571 (מקוררובה שנת 1479); כת"י 520 (מאיבורא שנת 1494); שו"ת ריב"ש סי' ר"ט (שביליאי), שם נזכר: "ה"ר משה די ברושילש ס"ט". ועוד כתב ע"ז שם (בספר בגרמנית), עמ' 451-452, ועמ' 455]. אח"כ (בכה"ע הצרפתי, שם), הביא ספר שלישי (על ראשי תיבות), שכותב שהראשי תיבות ס"ט (סופו טוב, סימן טוב) נהוגים היום במיוחד אצל היהודים הפורטוגזים!

35. הכותב, שם, הוא מפולניה, ושמו ברוך מלאדו, עיי"ש.
36. כנראה, ע"פ הפסוק בתרי עשר (עובדיה א"כ) "וגלות ירושלים אשר בספרד" (הפטרות וישלח). וראה מש"כ רבי יעקב חאגיו בהקדמת ספר "הלכות קטנות" (ויניציאה תס"ד): "אמר הצעיר תולעת יעקב בן לא"א כמוה"ר שמואל ... חאגיו ... מזרע המלוכה ומן הפרתמים גלות ירושלים אשר בספרד..." (מובא גם בספר "מלכי רבנן" דף ס"ה ע"ג).
37. יש כאן ערבוביה, כי בעל הדפוס היה "רבי ירדיה בכמהר"ר יצחק גבאי בעל כף נחת וצוק"ל", ואת החתימה "סופיה טב" חתם המגיה השלישי "רבי אברהם גדליה" בסוף הקדמתו.

י. וראה בספר "תהלה לדוד" (לרבי ששון ב"ר מרדכי משה מבגדד), מהדורת ארץ ישראל תש"ל, בסוף הקדמת המו"ל, בהערה, שכתב בזה"ל: "בקשר לר"ת ס"ט שכותבים אותם אחרי חתימתם הרבנים מגלות בבל ומגלות ספרד, ובהיות והרבה אנשים משתבשים בהם ונותנים עליהם פירושים מתמיהים כגון ספרדי טהור - סימן טוב וכו' - ופליאה איך עולה על הדעת שגאוני עולם יכתבו מלים שאין להם כל הגיון ובפרט שהיו חדורים בענווה אמיתית וקימו "הצנע לכת" בכל הליכותיהם. האמת שר"ת אלו הם של המילים "סין טין" תרגום המילים רפ"ש וטיט, בישיעה נ"ז פסוק כ', וזה למזכרת כדי שירחיק ממנו כל שמץ של גאווה".

משמע מדבריו, שפירוש זה היה נפוץ בגלות בבל בשנים האחרונות, ומי שהשתמש שם בראשי תיבות ס"ט התכוון מן הסתם לומר "סין טין". ונראה שכתבו את זה רק על עצמם אחרי חתימתם, משום שלא שייך לכתוב "סין טין" על מישהו אחר.

י"א. אך האמת היא, שיש הוכחות ברורות שהפירוש המקורי של ס"ט אינו סין טין³⁸, שהרי בזמנים קדומים כבר היה נהוג לכתוב ס"ט על אחרים, (ולא שייך לכתוב "סין טין" על אחרים). לדוגמא, ראה לעיל באות נ', המקורות שהעתיקתי שם, [משו"ת הריטב"א, שו"ת הרא"ש, שו"ת רבי יהודה בן הרא"ש (חוץ מסי' ע"ה), הקדמת אבודרהם, מעתיק ספר המכתם, משיח אלמים], שכתבו בספרד ס"ט על אחרים. וכן מה שהבאתי באות ה', תעודה משנת ה' אלפים י', שכתוב בה ס"ט על אחרים. וכן מה שהעתיקתי שם, מספר "עץ חיים" (גאגין) שכותב "הנגיד ר' שאול ס"ט".

וכן ראה בסוף "חידושי הרמב"ן" על מסכת "בבא מציעא" [ירושלים תרפ"ה], חתימת מעתיק הכת"י: "אני יוסף ב"ר משה אושקי ס"ט כתבתי זה חדושים להרמב"ן של בבא מציעא, ליקר הנכבד מרנא ורבנא נר ישראל ר' יהודה כלץ ס"ט³⁹, וסיימתי אותו ט"ו יום לחדש סיון שנת חמשת אלפים ומאתים וארבעים ואחד..." עכ"ל, [היינו בשנת ה' רמ"א].

וכן בספר "עט סופר" (כת"י פאריס), לרבינו יעקב אבן צור מפאס, [הנקרא "יעב"ץ"], בנוסח הכתובה כתוב: "יכתוב שפלוני החתן ס"ט בן השם הטוב פלוני ס"ט או נ"ע", [דהיינו שאם אבי החתן בחיים כותבים עליו ס"ט, ואם הוא נפטר כותבים עליו נ"ע], וכן נהוג עד היום בכתובות נוסח מרוקו, [ספר "עט סופר" נדפס בתוך ספר "כרם חמר" ח"ב לר"א אנקאווא - ליוורנו תרל"א, עיי"ש דף מ"ג, עמוד ג'ד', וראה שם שהנוסח הנדפס הוא: יס"ט (במקום ס"ט), והיינו הך].

וראה בספר "חפץ ה'" (לבעל "אור החיים" הק'), בהסכמת רבני סאלי, שכותבים על המחבר: "כהה"ר חיים בן עטר ס"ט".

וכן ראה בספר "קרני ראמים" (שאלוניקי תקע"ב) שחותם המחבר בהקדמתו בזה"ל: "יצחק ס"ט בן לאדוני אבי מורי ורבי וכו' כמהר"ר יהודה ס"ט נין ונכד לאותו צדיק וכו' כמוהר"ר יצחק צבע זצוק"ל", וכן שם, בהסכמות הרבנים כותבים עליו ועל אביו ס"ט.

וכן ראה בספר "משפט וצדקה ביעקב" (לרבי יעקב אבן צור מפאס), ח"א - נא אמון תרנ"ד (דפוס צילום ירושלים תשמ"א), סי' ר"ג, שמזכיר את "הר' שלמה בן עמארא ס"ט", וכן שם סי' רע"ד: "כהה"ר חיים טולידאנו נר"ו בן אחיו הר' משה ס"ט".

38. וראה עוד לעיל בהערה 31, מש"כ להוכיח מחתימת רבי מרדכי יוסף מיוחס, עיי"ש. [עוד דוגמאות שכתבו ס"ט על אחרים, ראה לעיל בהערה 34].

39. כמדומני, שכשם שנשתנה מנהג כתיבת נ"י [נור יאיר], שבשנים קדמוניות היה נכתב גם על גדולי הדור,

י"ב. והפירוש האמיתי והמקורי הוא, כפי שמקובל⁴⁰ אצל חכמי הספרדים: "סיפיה טב". וכמו שהעתקתי לעיל, בתחילת אות ח', מקונטרס "דברי שלמה" שבסוף ספר "אבודרהם השלם", עיי"ש שציין לפסיקתא זוטרתא [מדרש לקח טוב] בראשית מ"ז, כ"ח: היינו דאמרי אינשי סופך טוב כולך טוב.

וכן כתב בספר "פאס וחכמיה" (לרבי דוד עובדיה), כרך ראשון (ירושלים תשל"ט), בסוף הספר, רשימת ראשי תיבות, עמ' 372. וכן כתב בספר "מאור ישראל" (תולדות כ"ק אדמו"ר רבי ישראל אביחצירא) - ירושלים תשמ"ה, עמ' פ"ט, הערה 73. וכן עיין בספר "קרית ארבע" לרבי אברהם הכהן (ירושלים תשמ"ח) בסוף הקדמת המחבר עמ' ט"ו, שחותם כך: "ע"ה אברהם כהן ס"ט (סיפיה ט"ב)". וכן ראה מש"כ ב"המאסף" (קואינקה), שנה ה', סימן כ"ז, אות ה', שראשי תיבות ס"ט הם נוטריקון "סיפיה טב"⁴¹ והיא בקשה על עצמו שיהיה אחריתו טוב, [מובא בירחון "אור תורה", אב תשמ"ג (כרך ט"ו), דף שי"ב (אות ב'), מכת"י הרב שלמה מאוזו זצ"ל]⁴².

וראה בספר "משיח אלמים" (לר"י כלץ - ירושלים תשמ"ו), בסוף הספר, עמ' תכ"ז, שכותב רבי יהודא אלבאז מצפרו, על עצמו: "אנכי איש צעיר ס"ט אכי"ר", עיי"ש, הרי ראה ברורה שס"ט זה ברכה (ולא תואר). וכן ראה בשו"ת "עץ חיים" (מחכמי בימ"ד עץ חיים באמשטרדם), [דפוס צילום ניו יורק תשכ"ה, דף ל"ב ע"ב (השני)] שרבי שמואל ב"ר שלמה הקטן הוסיף לחתימתו: "סי"ט אכי"ר". וכן ראה בספר "נימוקי שמואל" - אמשטרדם תע"ת, [נדפס בד"צ בתוך "אוצר מפרשי התורה" - הוצאת אשכול - ירושלים תשל"ו], שכותב המחבר הרכה פעמים בתוך הספר: "שמואל הצרפתי ס"ט אכי"ר", [ראה לדוגמא, בדף ב' ע"א (בראשית), דף ג' ע"ג (לך לך), דף מ"ח ע"ד (וזאת הברכה)].

- והיום נהוג לכתוב על תלמידי חכמים: שליט"א, כך הדבר בענין ס"ט, שבספרד היה נהוג לכתוב גם על גדול הדור, ובשנים האחרונות נשתנה המנהג. וצריך בירור בזה.
40. ובאמת אין צורך כ"כ בעדויות על המסורת, שהרי כל מי שנכת, אי פעם, בשעת קריאת הכתובה, נוסח מרוקו, שמע שאומרים: החתן פלוני סיפיה טב. [וראה מש"כ לעיל בהערה 34 שהביאו ראה מקריאת הכתובה במרוקו, שס"ט פירושו סופיה טב].
41. וראה "מאמר על הדפסת התלמוד" (לרבי רפאל נתן נטע רבינוביץ), מהדורא בתרא, מינכען תרל"ז, [כרוך עם "דקדוקי סופרים", כרך ח' - מגילה שקלים], עמ' 13, הערה ט"ו, [במהדורת הברמן (ירושלים תשי"ב) - עמ' ט"ז, הערה 12], שהביא חתימה בזה"ל: "נאם דוד בן מהר"ר אלעזר הלוי ס"ל ז"ל", וכתב ע"ז למטה בהערה: "אולי הוא ראשי תיבות סופו לטוב והוא כמו ס"ט. ואין לומר שהוא ראשי תיבות סגן לוי, שהוא כפול ומיותר". [וראה בשבועון "שערים" (גליון 363), פרשת קדושים תשמ"ט (כ"ח ניסן תשמ"ט), מאמר מאת הרב א. ש. פטרמן על רבינו החכם צבי, שכתב בעמ' 14: "למד במשך הזמן את דרכי תורת הספרדים נימוסיהם והליכותיהם, מנהגיהם ומלבושיהם ... ואף את שמו היה חותם עם המלה ס"ט בסופו, ר"ת סופיה טוב, כמנהג הספרדים"]. וכן ראה בספר "קהלת צפרו" (לרבי דוד עובדיה), כרך ראשון, ירושלים תשל"ה, עמ' י"ג, שכתב: ס"ט = סופיה טב.
42. וכן ראה בספר "אנשי השם" [שהוא חלק מספר "רפאל המלאך" להרב שושן מאוזו - נהריה תשמ"ב], בהקדמת הרב המגיה (הרב נאמן שליט"א), שכתב בזה"ל: "ובכלל, כל נסיון לפענח דברים וראשי תיבות המיוחדים לשבט או לעדה מסוימת בישראל, בלי לשאול את חכמי וזקני העדה, גידון מראש לכליון חרוץ, למרות כל הכלים "המשוכללים" ביד חכמי המדע והחקרים בעלי המוחות המבריקים ביותר. כמו שראיתי באיזה חוברת של אוניברסיטת ת"א פירוש מגוחך ומשובש על "החורש הדומ"ם", ואצלנו כל בר בי רב דחד יומא יודע

וכן ראה בספר "בתי כהונה" (לר"י הכהן רפאפורט), ח"א - אזמיר תצ"ו, בשער הספר: "הצעיר יצחק הכהן הי"ו...ס"ט לשוייה רחמנא". וכן בספר "שבות יהודה" - ליוורנו תקס"א [נדפס בדפוס צילום בתוך "קובץ מפרשי המכילתא" - ירושלים תשמ"ט], בשער הספר: "יהודא נג'אר ס"ט לשוייה רחמנא".

מחיר 1234567

ומצאנו בכמה מקומות שכתבו אחרי שמס, "סיפיה טב" במלואו, בלי ראשי תיבות. ראה שו"ת הרשב"א, חלק ב' (תולדות אדם) במהדורת ליוורנו ת"ז, [נדפס בדפוס צילום ירושלים תשל"ו], בהקדמת המגיה השלישי, שחותם: "אברהם גדליה סופיה טב" 43. וכן עיין בספר "חפץ ה' " (לרבינו חיים בן עטר - אמשטרדם תצ"ב), בהסכמת רבי יהודא בן עטר, שכותב עליו: "כהה"ר חיים בן עטר סופיה יהא לטב", וחותם "יהודא בן עטר סיל"ט" [=סופיה יהא לטב]. וכן עיין בספר "כה תברכו", [על עניני ברכת כהנים - שאלוניקי תרמ"א], לרבי יהושע אלעזר חמצי, שכותב בדף א' ע"ב שיש רמז לשמו בשם הספר, כי זה גמטריא במספר ס"ת: "לתיקון נפשי הצעיר אלעזר בן יוסף הכהן סופי טוב", עיי"ש. וכן עיין בשו"ת "איש מצליח" (כרך ב') - בני ברק תשל"ה, במילואים ותיקונים, עמ' רס"ז, אות ע"ב, שהביא את ה"פרי חדש" בסוף הקדמתו ליורה דעה, שכתב אחרי חתימתו: "סופיה טב טבא הוא וטבא ליהוי אמן" 44.

מחיר 1234567

י"ג. ואחר שהוכחנו שתיבת ס"ט זה נוטריקון "סיפיה טב", אין לתמוה מעתה איך יתכן שרבנים אשכנזים ישתמשו בחתימתם בראשי תיבות ס"ט, ומובן מדוע כל האשכנזים שחיו בקהלות של

שפירושם "החכם ושלם הדין ומצויין", וכן בספר אחד הובא מכתב בחתימת "הצב"י" ופענח אותה המהדיר "הצדיק באמונתו יחיה" (!:), ולא ידע שביאורה "הצעיר באלפי ישראל". והוא הדין לר"ת כגון: ס"ט (סיפי טב, ולא ספרדי טהור, כמו שהוכחתי במקום אחר משו"ת הרא"ש ומהקדמת אבודרהם והפר"ח יו"ד ועוד), יכב"ץ (יכון בצדק, ולא יכון בציון), יצ"ו (ישמרהו צורו, ולא יבנה ציון וירושלים). ועוד ועוד. עכ"ל. [הרבה דוגמאות יש לטעויות הנגרמות ע"י פתיחת ראשי תיבות בצורה לא נכונה. לדוגמא, העירו לי שבספר "כנסת הגדולה" על אורח חיים, שנדפס באותיות מרובעות בירושלים תשכ"ו, בהרבה מקומות (לפחות חמישים !:)] פענחו בטעות את הראשי תיבות ת"ה: "תורת הבית", וצריך לומר: "תרומת הדשן", (לדוגמא, ראה עמ' מ"ח, ס"ה, ס"ז, צ"ז, ק"ג, קט"ז, רט"ו, רכ"א, רכ"ג, ש"א, ש"ג, ש"ז). ובמקום אחד (עמ' קפ"ז), כתוב "תורת הבית" במקום "תורת האדם". וחובה לתקן במהדורות הבאות. וכן ראיתי בספר "בן איש חי" מנוקד, שבכל מקום שהיה כתוב "סה"ק" כתבו בטעות: "ספרי הקדוש מקבצאל", "ספרי הקדוש רב פעלים" וכדומה, ויש לציין לשבחם שבמהדורא חדשה תיקנו טעות זו, וכתבו "ספרי הקטן", עיי"ש].

43. ועיין בירחון "אור תורה", אב תשמ"ג (כרך ט"ז), דף שי"ב (אות ב') שכתב הרב שלמה מאוז: "ואני מצאתי בתולדות המחבר שבסוף ספר כוס ישועות למהרצ"ה חריף ז"ל שכתב ב' הדיעות הנז' והביא מתשובות הרשב"א ח"ב סימן תי"ז שחתם רב אחד "סיפיה טב" ע"ש. ועיי"ש בהערה 8, שהעיר הרב נאמן ס"ט בזה"ל: "מ"ש מתשובות הרשב"א ח"ב סימן זי"ת, חפשתי שם ולא מצאתי". אך עיין לעיל, אות ט', שהעתקתי את לשון תולדות מחבר כוס ישועות, ושם כתוב: "וחזו עיני בתשו' הרשב"א ח"ב הנקרא תולדות אדם הנדפס תי"ז חתם שם חכם אחד בן הג' בעל כף נחת סופי טב ע"ש". ופירושו, שנדפס בשנת תי"ז (ולא התכוון לסימן תי"ז), וכוונתו לחתימת המגיה השלישי בהקדמתו, כמ"ש לעיל בהערה 37.

44. ועיין מש"כ לעיל בהערה 34 שבכת"י משנת ק' (1340), אחרי השם "רבנא יונה", כתוב "סופיה טב" במלואו. [וכן בכת"י קניקוט 1 (לשעבר קניקוט-רדקליף-67), כיום באוקספורד 2322 (קטלוג נויבאויר עמ' 808), משנת רל"ו (1476), כתוב: "אני משה בר יעקב בן זברה הסופר סופי לט'"]. וכן ראה בסדור "כנסת הגדולה" (תכלאל) כמנהג רוב קהילות תימן, עם פירושים, (לרבי יוסף צובירי), חלק ראשון, (תל אביב תשל"ו), בסוף ההקדמה (עמ' 28), שחותם: "הצב"י יוסף בן ... למשפחת צובירי, סופיה טב".

ספרדים ולמדו ממנהגיהם נהגו לחתום כך. אמנם, הג"ר יוסף דוד זינצהיים, בעל "יד דוד", חתם ס"ט (כמו שהובא לעיל אות ב', ס"ק ט"ו), אע"פ שלא היה חי בין ספרדים. והסיבה לכך היא, משום שהיה, כידוע, בקי גפלא בספרי רבותינו הספרדים והכיר את מנהגיהם ותהלכותיהם, ולכן חתם ס"ט, כאשר כתב מכתב למקום שנהגו בו לחתום ס"ט, אע"פ שלא היה רגיל בדרך כלל לחתום כך⁴⁵. נוגם יש מקרים לפעמים, שהרב החותם לא כותב ס"ט, אך המדפיס הוסיף את זה אגב שיטפיה⁴⁶.

י"ד. את הברכה הזו של "סיפיה טב", נוהגים לכתוב בכל מיני צורות⁴⁷: ס"ט, יס"ט⁴⁸, סי"ט⁴⁹,

45. ועיין ב"שם הגדולים", מערכת ספרים, מערכת מ', אות קמ"ו, ערך "מנחה בלולה", שכתב: "וראיתי למורנו הרב מהרי"ך בעל בתי כהונה שבכתב שכתב לאשכנזי חתם עצמו יצחק הכהן רפא פורט מגזע כהונת עולם אשר בק"ק לובלין". כי בדרך כלל לא היה רגיל לחתום כך ונהג לכתוב רק "יצחק הכהן", אך כשכתב מכתב לאשכנזי שינה ממנהגו. [וכן עיין בשו"ת "כפי אהרן" (לרבי אהרן עזריאל), ח"ב (ירושלים תרמ"ו), אור"ח סי' ג' (דף ו' ע"א), שאחד מחכמי האשכנזים שלח לו מכתב, וחותם: "יהושע העשל מרגליות ... ס"ט", עיי"ש. ועיין בספר "קהלת צפרו" (לרבי דוד עובדיה), כך ראשון (ירושלים תשל"ה), עמ' 408: "צבי שפירא סי"ט".]

46. ועיין בירחון "אור תורה", אב תשמ"ג (כרך ט"ו), דף ש"י ע"ב, אות ד', בהערה 4, אודות חידושים מרב אשכנזי שנדפסו בירחון בתוניסיה, וכתבו כך את חתימתו: "ע"ה פתחיה יוסף שטרויש ס"ט", וכתב ע"ז בהערה הנ"ל שלא נהוג אצל האשכנזים בימינו להוסיף ע"ה לפני החתימה וס"ט אחרי החתימה, אלא בודאי הוא ניסוחו של העורך בתוניסיה. (ואף אם נאמר שזו הוספה של המדפיס, על כל פנים רואים שבעיני המדפיס לא היה נראה משונה שאשכנזי יחתום ס"ט). [דרך אגב, ראוי לציין שראשי תיבות ע"ה שנוהגים לכתוב לפני החתימה (בעיקר בצפון אפריקה), ביאורו: "עבד ה'", (ואע"פ שזה פשוט, לא נמנעתי מלכתובו, כדי שלא יחדשו ע"ז כל מיני פירושים משונים, כמו שראיתי מי שכתב בטעות שפירושו: על החתום!!). יש לציין שמצוי שכותבים את זה כך: "ע"ה ב"ה", ופירושו: "עבד ה' ברוך הוא", ראה בשו"ת רבי יהודא בן עטר (ירושלים תשמ"ט) סי' נ"א, ע"ח, צ"ו, צ"ז, צ"ח, ע"ט, קמ"ו. וכן ראה בספר "קהלת צפרו" (לרבי דוד עובדיה) - ירושלים תשל"ה, כך א', עמ' 296 (שם כתוב: עבד ה"ה, וראה שם הערה 25), עמ' 370 (ובתרגום בעמ' 371), עמ' 421, 428, ובכרך ב', עמ' 125, 160, עיי"ש. ועיין בשו"ת "איש מצליח" (כרך ב'), בני-ברק תשל"ה, בשבחי הגאון המחבר, אות י"ח (עמ' י'), מש"כ בשם רבי מצליח מאוזו, שאין לכתוב בחתימה "ע"ה הצעיר פלוני", אלא יש לכתוב "ע"ה אחרי מילת "הצעיר", עיי"ש טעמו. וכן נהוג בדרך כלל].

47. כנראה, במקומות שסברו שביאור ראשי תיבות ס"ט הוא "סין טין", (ראה לעיל אות י', וכן ראה לעיל הערה 14), לא נהגו להשתמש בצורות האחרות. יש לציין, שמצוי שאותו רב חותם פעם סי"ט, פעם סיל"ט ופעם סליט"א, וכדומה. [בהערות הבאות, הבאנו רק כמה דוגמאות, ועיר פה ועיר שם, אף אם זה נפוץ מאוד].

48. יס"ט - מאד נפוץ. בשער ספר "כרם חמר" ח"א וח"ב (ליורנו תרכ"ט - תרל"א), חותם המחבר: אברהם אנקאווא יס"ט. (צילום דף השער של ח"ב, ראה בספר "המשפט העברי בקהילות מרוקו" [ירושלים תשמ"ב], במבוא, עמ' כ"ז). וכן ראה בספר "פאס וחכמיה" (לרבי דוד עובדיה), כך א' (ירושלים תשל"ט), עמ' 140 ואילך, הרבה פעמים: החתן... יס"ט. וכן ראה בספר "קהלת צפרו" (לרבי דוד עובדיה - ירושלים תשל"ה), חתימת רבי יהודא בן עטר (השני), בכרך א' עמ' 128, 236, ובכרך ב' עמ' 63, 84. [ראה צילום חתימתו, שם, בכרך ב', עמ' י"ח, מס' 15]. וכן ראה בספר "נימוקי שמואל" (לרבי שמואל צרפתי מפאס) - אמשטרדם תע"ח, [נדפס בד"צ בתוך "אוצר מפרשי התורה" הוצאת אשכול - ירושלים תשל"ו], שרבי יעקב אבן צור מפאס (יעב"ץ) חתם בהסכמתו יס"ט. [וראה בספר "חפץ ה'" (לבעל אוה"ח הקדוש - אמשטרדם תצ"ב), בהסכמת רבי יעקב אבן צור, שכותב על המחבר: "החכם השלם כהה"ר חיים וס"ט", והוא טעות דפוס, וכנראה צ"ל יס"ט].

49. סי"ט - מאד נפוץ. (כמדומני שיש מקומות שהיה יותר נפוץ מס"ט). אין צורך כ"כ לציין מקומות שבהם נכתב סי"ט,

סל"ט⁵⁰, סיל"ט⁵¹, סלי"ט⁵², סט"א⁵³, יסט"א⁵⁴, סיט"א⁵⁵, סלט"א⁵⁶, סילט"א⁵⁷, סליט"א⁵⁸.
והרי ביאורם לפי מה שנמצא⁵⁹ בספרים: ס"ט = סיפיה טב. יס"ט = יהא סיפיה טב. סי"ט = סופיה יהיה טב. סיל"ט = סופיה לטב. סיל"ט = סופיה יהיה לטב. סלי"ט = סופיה לעולם יהיה טב. סט"א = סיפיה טב אמן. יסט"א = יהא סיפיה טב אמן. סיט"א = סופיה יהיה טב אמן. סלט"א = סופיה לטב אמן. סילט"א = סיפיה יהא לטב אמן. סיליט"א = סופיה לעולם יהי טב אמן.

Abstract

יצר החכמה

1234567 ח"ד"ח

ט"ו. ומצאתי להרה"ג נאמ"ן שליט"א, ראש ישיבת כסא רחמים בבני-ברק, שכתב על הענין

- "כתר תורה" לרבי שמואל די אבילה (בעל אחותו של האוה"ח הקדוש) - אמשטרדם תפ"ה, בהסכמות חכמי סאלי, שרבי שמואל קארו חתם סיל"ט. וכן ראה חתימתו של רבי יעקב אביחצירא בספר "קהלת צפרו", כרך ב', עמ' 263, וצילום כתי"י וחתימתו שם עמ' כ'.
52. סלי"ט - ראה בספר "חיי עמרם", חתימת רבי רפאל אהרן מונסונייגו, עמ' נ"ב, ועמ' פ"ח. וכן ראה חתימתו בתוך ספר "קהלת צפרו", כרך א' עמ' 55, 421, וכרך ב' עמ' 154, 155, 174. נוראה שם, כרך א', עמ' 419, חתימת רבי יצחק בן וואליר, (ושם, בכרך ב', עמ' י"ז מס' 12, צילום חתימתו), וכן ראה בספר "חיי עמרם", עמ' צ"א, שחתם כך רבי יעקב אביחצירא וצ"ל.
53. סט"א - ראה בספר "יאיר גתיב" (לרבי אברהם הלוי, בעל שו"ת "גנת ורדים") - קושטא תע"ח, (וכן ורשא תרל"ז, ועוד), בהקדמה, שהמחבר חותם: "אברהם הלוי סט"א". וכן ראה בספר "קהלת צפרו", כרך א', עמ' 170. [ומן הסתם ביאורו: סיפיה טב אמן].
54. יסט"א - ראה חתימת רבי ידידיה מונסונייגו בספר "קהלת צפרו", כרך א' עמ' 36, וכרך ב' עמ' 85. [ומן הסתם ביאורו: יהא סיפיה טב אמן].
55. סיט"א - ראה חתימת רבי שלמה אליהו אבן צור, בתוך ספר "משפט וצדקה ביעקב", חלק א', דף ב. (בהגהה), ודף ק"ס, וכן בספר "קהלת צפרו", כרך ב', עמ' 80. וכן ראה חתימת רבי אהרן (ב"ר יהושע) בן זכרי, בספר "קהלת צפרו", כרך א' עמ' 340, וכרך ב' עמ' 255. נוראה בכתב עת "קרית ספר", כרך ל"ה, תש"ך, עמ' 270, שסבר הכותב שראשי תיבות "סיט"א" שכתב ר' משה אדרעי אחרי שמו, זה נוטריקון "סימן טוב אמן" !].
56. סלט"א - ראה בספר "קהלת צפרו", חתימת רבי יוסף בן זכרי, בכרך א' עמ' 7, 66, 125, ובכרך ב' עמ' 45. וכן ראה חתימת רבי אברהם אדהאן, שם, כרך א', עמ' 44, 63, 128. וכן חתימת רבי יעקב הצרפתי, שם, כרך א', עמ' 133, 182, 183.
57. סילט"א - [נפוצ בתוניסיה, ראה דברי הרב נאמ"ן שליט"א, להלן אות ט"ו]. נוראה בספר שו"ת "איש מצליח", לרבי מצליח מאזוז, (בדף השער), צילום חתימת המחבר שחתם סילט"א. ובספר "סבר פנים" (לרבי זקן משה מאג'וז) - ליוורנו תרמ"א, נדפס בדף השער שמו של המחבר בתוספת סילט"א, עיי"ש, [צילום דף השער, ראה בתוך ספר "קדושת משה" (תולדות רבי משה כלפון הכהן) - בני ברק תשמ"ח, עמ' נ']. וראה חתימת רבי ידידיה משה מונסונייגו, בספר "קהלת צפרו", כרך א', עמ' 133, 183, 236. [וכן ראה בשו"ת רבינו יהודא בן עטר סי' קמ"ד].
58. סליט"א - ראה חתימתו של רבי מאיר צבע, בתוך ספר "חיי עמרם" עמ' ד', מ', פ', פ"ו, פ"ח. וכן בתוך ספר "קהלת צפרו", כרך א' עמ' 37, 153, 198, 224, וכרך ב' עמ' 65, 76, 91. נוראה שם, כרך ב', עמ' י"ח, מס' 16 ומס' 17, צילום חתימותיהם של רבי יהושע סירירו ורבי חיים דוד סירירו]. וראה שו"ת רבינו יהודא בן עטר סי' ח'.
59. את הביאורים לא הקפדתי לרשום בצורה אחידה, אלא לפי מה שמצאתי בספרים השונים, [סיפיה-סופיה, יהא-יהיה, וכדומה].
- ביאור ר"ת: סיט"א, סלט"א, סליט"ט, העתקתי מספר "קהלת צפרו" (לרבי דוד עובדיה), כרך א', בסוף הספר, ראשי תיבות וקיצורים, עמ' 437.
- ביאור ר"ת: סיט"ט, סלט"ט, העתקתי מספר "קהלת צפרו", כרך ב', בסוף הספר, ראשי תיבות וקיצורים, עמ' 302.
- ביאור ר"ת: סיל"ט, העתקתי מספר "פאס וחכמיה" (לרבי דוד עובדיה), כרך א' (ירושלים תשל"ט), בסוף הספר, רשימת ראשי תיבות, עמ' 372. [ועיין לעיל אות י"ב, שהבאתי מהסכמת ר"י בן עטר לספר "חפץ ה'": סופיה יהא לטב].
- ביאור ר"ת: יסט"ט, העתקתי מתוך ספר "פאס וחכמיה", כרך א', עמ' 140.
- ביאור ר"ת: סילט"א, לקוח מתוך דברי הרב נאמ"ן שליט"א, המועתקים להלן אות ט"ו.
- [בספר "קהלת צפרו", כרך א', עמ' 51, ובכרך ב', עמ' 49, נדפסה חתימה: סיי"ט, וצריך בירור מה פירושה. (ואולי יש שם ט"ס)].

הזה בירחון "אור תורה", תמוז תשמ"ג, (כרך ט"ו), סימן ק"י, אות ג', (דף רע"ח). ואע"פ שכבר הזכרנו חלק גדול ממה שהוא מציין, מ"מ נעתיק את דבריו בשלמותם, משום שהם מסכמים את כל הענין.

וז"ל: לשאלת רבים מה פשר החתימה ס"ט שחותמים חכמי הספרדים בספריהם ובאגרותיהם? כי יש מפרשים "ספרדי טהור" (?) ויש מפרשים "סין טין" (רפש וטיט), ויש מבארים "סיפי טב" או "סיפיה טב", זה אומר בכה וזה אומר בכה.

תשובה. הבאור המקובל מפי אבותינו ורבותינו נ"ע, שהוא "סיפי טב", שאדם מאחל לעצמו שתהיה אחריתו טובה כמ"ש (איוב ח' ז') והיה ראשיתך מצער ואחריתך ישגה מאד. וכן מפורש בסוף הקדמת הגאון בעל פרי חדש ליו"ד (דפוס אמשטרדם תנ"ב) שחתם: חזקיה בלא"א איש צדיק תמים וכו' סופיה טב טבא הוא וטבא ליהוי אמן. וכן הגאון ר' צבי אשכנזי (מח"ס חכם צבי) שלמד בנעוריו בישיבות ספרדיות בשאלוניקי וידע דרכיהם ומנהגיהם, חותם עשרות פעמים בשו"ת חכם צבי (סי' ה' ו' ח' י' י"ב י"ג ועוד) "צבי אשכנזי ס"ט". ומכאן ראה נאמנה שאין פירושו "ספרדי טהור" כמו שתועים ומתעים בימינו, שא"כ לא היה חותם אשכנזי-ספרדי בנשימה אחת. וגם בנו הגאון יעב"ץ בכמה מקומות בס' שאלת יעב"ץ חתום ס"ט, וברא כרעא דאבוה. ובאמת המלה ס"ט מקורה קדום ונמצאת כבר בשו"ת הרא"ש (סוף כלל כ"א) שלומך יהיה נצח החכם רבי יעקב ס"ט בר יצחק ט"ע. ונראה שצ"ל נ"ע (נשמחו עדן) או נו"ע (נוחו עדן), ועל החי כתב ס"ט כלומר "סיפיה טב" ועל הנפטר כתב נ"ע, ואילו היה פירושו ספרדי טהור, היה כותב ס"ט לבסוף על האב ועל הבן. (וכל שכן שלא יכתוב הרא"ש לזולתו "סין טין"). וכן בשו"ת זכרון יהודה (לר' יהודה בן הרא"ש) סימן ע"ה בדין מוסר (ונדפס בסוף הספר מאימת הצנזורה) חתומים שם הרב יוסף בר יוסף ס"ט בן נחמיאש, והרב משה ב"ר אברהם ס"ט נחמיש. ולא יתכן לפרש חתימתם "ספרדי טהור" שעוד היו על ארץ מכורתם בספרד ולא הלכו בגולה ומה להם לחתום כן. וגדולה מזו תראה בהקדמת ר' דוד אבודרהם לספרו: "אמר דוד בר יוסף ס"ט בר דוד נ"ע בן אבודרהם". ומכאן ראה נצחת שאין פי' ס"ט ספרדי טהור, שא"כ היה כותב כן לבסוף אחרי שם זקנו, ולא "סין טין" שא"כ הוא פוגע בכבוד אביו. וע' בספר מלכי רבנן מערכת יו"ד (דמ"ז סע"ב) הצעיר עבד הצור שלמה אליהו אבן צור סי"ט. והכוונה סיפי יהא טב. וכן אצלנו יש חותמים סילט"א (סיפי יהא לטב אמן), ומתוסר ידיעה מחליפים את זה לכינוי שליט"א (שיחיה לאורך ימים טובים אמן) המצוי אצל אחינו האשכנזים. ועיין בירחון המאסף להגר"ץ קואינקא זצ"ל (שנה ה' סימן כ"ז) שפירש בזה מה שחתם מר בריה דרב אשי "טביומי" (ב"ב י"ב:) שהוא כמו תפלה ובקשה שיהיה ט"ב יומי, על דרך שנהוג בין הספרדים מזמן רב לחתום ס"ט, נוטריקון סופיה טב, או יצ"ו וכו' ע"ש. (ונראה שהכותב שם הוא אשכנזי). וע"ע בס' שרי המאה ח"א עמוד 175 ובירחון בית יעקב גליון קס"ז (כסלו תשל"ד, עמוד כ"ו) ואכמ"ל.

ומכלל האמור תבין, שמה שכותבים כמה מאחינו האשכנזים (כגון בס' שם הגדולים וואלדען) על רבנים ספרדים ס"ט לאחר פטירתם, ויש אפילו הכותבים רב פלוני ס"ט זצ"ל, הכל טעות, ויסודו בפירוש המשובש הנ"ל ספרדי טהור, כאילו ישנה התנשאות הגזע לספרדים על אחיהם האשכנזים. ולפי הבאור הנכון "סיפי טב", נמצא הכותב ס"ט זצ"ל⁶⁰ ככותב שליט"א זצ"ל בנשימה אחת.

60. אמנם יתכן שיהיה כתוב: "פלוני בן פלוני זצ"ל ס"ט", וזצ"ל מחיחס לאב וס"ט לבן. וראה בספר "יד מלאכי" -

ופשוט שגם "אשכנזי טהור" יכול לחתום ס"ט בלי שום פקפוק, כמו שחתמו הגאונים חכם צבי והיעב"ץ הנ"ל. ותשקוט הארש. עכ"ל הרב נאמ"ן שליט"א.

ט"ז. לאור האמור, יש להעיר על המוציאים לאור של סידורים בנוסח ספרדי, הכותבים על הכריכה "נוסח ס"ט" כשהם מתכוונים לנוסח הספרדים, (בסוברם בטעות שביאורו כפירוש המשובש ספרדי טהור), אך לפי הפירוש האמיתי, הרי זה ממש מגוחך לכתוב "נוסח ס"ט", כמו שהוכחנו שראשי תיבות ס"ט ביאורם "סיפיה טב".

ליוורנו תקכ"ז, שחתם המחבר, ברף השער ובהקדמה: "מלאכי בכה"ר יעקב הכהן ולה"ה ס"ט". וכן ראה בספר "כרם חמר" ח"א - ליוורנו תרכ"ט, שחתם המחבר בהקדמה: "הצבי" אברהם אנקאווא בכמהר"ר מרדכי ז"ל יס"ט".

תבון בני יושב ירושלים הספרייה השפרדית הערבית

